

MATERIAŁY I EDYCJE

KATARZYNA JANKOWSKA

TRZYNASTOWIECZNA BIBLIA FRANCUSKA W ZBIORACH BIBLIOTEKI KÓRNICKIEJ*

W zbiorach Biblioteki Kórnickiej znajduje się zabytek, któremu w opracowaniach dotyczących rękopisów iluminowanych poświęcono dotychczas niewiele uwagi. Jest to trzynastowieczna biblia francuska bardzo ogólnie opisana przez J. Zatheya w *Katalogu rękopisów średniowiecznych Biblioteki Kórnickiej*¹. Rękopis ten wymaga niewątpliwie bardziej szczegółowych badań. Analiza ikonograficzna i stylistyczna miniatur pozwoli bowiem wskazać krąg artystyczny, z którym można wiązać powstanie Biblii kórnickiej oraz określić jej czas powstania. Warto też zastanowić się, w jaki sposób rękopis ten trafił do Wielkopolski.

Biblia ze zbiorów Biblioteki Kórnickiej (sygnatura BK 4), datowana na koniec XIII w.² oprawiona jest w deski o wymiarach 16 x 11 cm, obciągnięte skórą ze śladami zapięcia na dwie klamry. Oprawę datuje się na koniec XV wieku³. Brakuje dolnej części skóry grzbietu. Powierzchnia obu okładek jest zdobiona. Na przedniej okładce, wewnątrz zwierciadła ujętego w podwójne ramki o wym. 9 x 6 cm, wyciśnięte są lilie. Ramki ozdobione są rozetami. Nieco większe odciski lilii znajdują się na tylnej okładce.

Biblia liczy 703 karty pergaminowe. Chociaż nie zachowała się w całości – brakuje Genesis – stan zachowania miniatur jest dobry. Tekst pisany jednym atramentem, drobną minuskułą gotycką (cysterską) z końca XIII wieku⁴. Pismo wypełnia karty w dwóch kolumnach. Na marginesach stron znajdują się glosy niemieckie pochodzące z XV w. oraz nieliczne glosy łacińskie pisane wkrótce po powstaniu tekstu. Tekstem Ewangelii towarzyszą cyfry arabskie służące konkordancjom wersetów. Rubryki i tytuły wykonane są czerwonym atramentem. Na początku każdej księgi znajduje się wielobarwny inicjał z drobną miniaturą. Inicjały są małe, chociaż często zdobią je wydłużone (do 13 cm) „wypustki” rozwijające się wzdłuż marginesów.

Miniatury o wymiarach 1,5 x 1,5 cm mają najczęściej tło niebieskie z białymi trójkropkami. Dolną lub górną część inicjału zdobi zwykle ptak, rzadziej pies, wyjątkowo lew lub zając. Miniatury pojawiają się także między kolumnami tekstu. Wypełniają je postacie ustawione pionowo – jedna na drugiej. Ponadto występują inicjały zdobione wielobarwnymi zwojami pędów roślinnych, często pięknymi rozetami lub fantastycznymi zwierzętami i maskaronami.

* Skróć pracę magisterskiej pisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Alicji Karłowskiej-Kamzowej w Instytucie Historii Sztuki UAM.

¹ J. Z a t h e y: *Katalog rękopisów średniowiecznych Biblioteki Kórnickiej*. Wrocław [i in.] 1963, s. 21-24.

² Ibidem, s. 21.

³ Ibidem, s. 21.

⁴ Ibidem, s. 22.

Już ten pobieżny katalogowy opis rękopisu potwierdza jego francuską proveniencję. Aby jednak dokładniej określić związki Biblii kórnickiej z pracownikami trzynastowiecznych miniatorów francuskich, trzeba jego dekorację poddać daleko bardziej szczegółowej analizie.

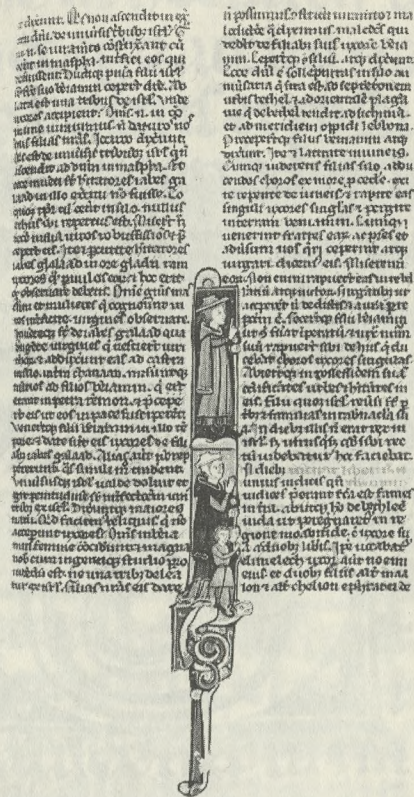
Miniatury są jednolite pod względem stylistycznym. Mają jednakowe wymiary i operują stałym zestawem kolorystycznym, w którym dominuje: róż, zieleń, cynober, błękit, żółć. Wyraźne są pewne braki w proporcjach figur, zwłaszcza w miniaturach zestawiających postacie siedzące i stojące, a także w pojedynczych wyobrażeniach, gdzie często głowa jest zbyt duża w stosunku do tułowia. Postacie traktowane są płasko. Dominującą rolę odgrywa kreska wyraźnie zaznaczająca kontur. W jego granicach kolor nałożony jest równomiernie, jednakowo intensywnie na całej powierzchni. Przemiennie zestawiane barwy nadają miniaturom swoisty rytm, znacznie wzbogacający monotonny ciąg kompozycji. Rytmicznie powtarzane kolory ożywiają zastygłe w sztucznych pozach postacie. Fałdy ich szat, zaznaczone schematycznie, nie dają wrażenia bryłowości ani ciężaru postaci.

Gesty i układy figur są dość sztywne i schematyczne. Wynikało to w dużej mierze z trudności jakie napotykał autor, który komponując scenę – często zawierającą elementy narracji – miał do dyspozycji małą i ściśle ograniczoną powierzchnię. Jednakże pochylenie głów, gesty rąk i skrzyty tułowia zdradzają pewną umiejętność odtwarzania logicznego ruchu wszystkich części ciała. Widać wyraźnie tendencję do powtarzania układów postaci, zwłaszcza w Nowym Testamencie, gdzie znajdujemy całe serie nieznacznie zróżnicowanych przedstawień apostołów z gestem nauczania, piszących ewangelistów oraz św. Pawła z mieczem.

Głowy z graficznie zaznaczonymi włosami i twarzami o kaligraficznie rysowanych dużych oczach i wydatnych nosach są ujednolicone w swoim wyrazie i pozbawione ekspresji. Autor ogranicza się do kilku typów: dojrzałego mężczyzny z brodą, młodzieńca, rycerza i kobiety. W obrębie tych typów operuje stałym schematem komponowania elementów twarzy. Różnicuje jedynie ujęcia: obok frontalnych pojawiają się twarze z profilu i *en trois quarts*.

W miniaturach przeważa abstrakcyjne tło. Jedynie w ilustracji do Księgi Jonasza oraz do Listu św. Jakuba pojawia się schematycznie zaznaczona architektura. Pewnych prób lepszej budowy obrazu i organizacji przestrzeni można doszukać się w niektórych scenach wieloosobowych, gdzie autor usiłuje dać wrażenie głębi przedstawiając postacie wzajemnie przesłaniające się. Wszystkie formy dekoracyjne inicjałów są kragłe, brak im gotyckiej strzelistości i ostrości. Jednak ich budowa, czytelność liter uwalniających się z nadmiaru dekoracji, drobne ornamenty na łaskach inicjałów, schodkowe zygzaki, perełki i kropki, a wreszcie ruchliwe faliste linie, mają znamię gotyku.

W inicjałach ornamentalnych autor łączy dużą dawkę fantazji z umiejętnością swobodnego prowadzenia linii. Wnętrza inicjałów wypełniają głowy baśniowych smoków i drapieżnych zwierząt. Ich wydłużone ciała pełzną wzdłuż litery, a pyski wgrzają się w łaski inicjału. Kompozycję uzupełniają barwne ptaki wieńczące inicjały i zdobiące wysunięte wzdłuż marginesów wypustki. Pojawiają się zwijające spiralne witki z drobnymi listkami i pączkami oraz rozety w subtelny doborze barw. Faliste, giętkie, naprężone linie sprawiają, że ornament staje się ruchliwy, dynamiczny. Nie jest on jednak plastyczny, lecz sprawia wrażenie barwnej aplikacji położonej na jednolite kolorystycznie tło inicjału lub rozpościerającej się na białej karcie pergaminu między kolumnami tekstu.

Il. 1. *Biblia sacra*. Dekoracje karty początkowej
Księgi Rut.
Bibl. Kórnicka, BK 4, k. 130.
Fot. J. Sieczkowski.

Dekoracje kart uzupełniają drobne, na przemian czerwone i niebieskie filigrany o stosunkowo prostych układach linii. Ich główny motyw stanowią zróżnicowane wielkością spirale. Rysowane są one w sposób zdradzający brak pełnej swobody i wprawy.

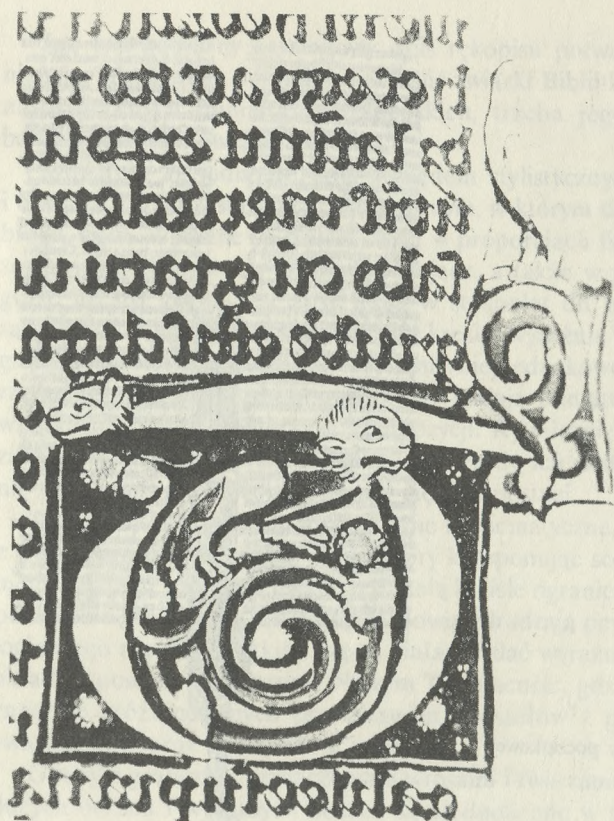
Miniatury występujące w kolumnach tekstu, a także rozciągające się wzdłuż marginesu oraz między kolumnami, nie stanowią harmonijnej jedności z tekstem. Pełnią raczej funkcję „dodatku”. Żyją samoistnie wśród kolumn pisma, nie wiążą się z nim i nie tworzą jednolitej kompozycji karty. Ten typ dekoracji oraz pojawiające się w inicjałach sceny są niewątpliwie identyczne z dekoracjami biblii tzw. małych warsztatów paryskich⁵.

W XIII w. w Paryżu kształtuje się niezwykle prężny ośrodek miniaturstwa. Około 1250 r. za panowania Ludwika IX krystalizuje się jednolity styl określony mianem „stylu paryskiego”⁶. Styl ten najpełniej wypowiadał się w małych ilustracjach do biblii w kieszonkowym formacie. Rękopisy te powstawały nie tylko na zamówienie dworu. Znajdowały także nabywców wśród elity intelektualnej skupionej wokół uniwersytetu w Paryżu. Wkrótce też rozpowszechniły się w całej Europie⁷.

⁵ Na temat paryskiego malarstwa miniaturowego pisze szczegółowo R. B r a n n e r: *Manuscript Painting in Paris during the Regim of St. Louis*. California 1977.

⁶ *Liber librorum. 5000 Jahre Buchkunst*. Praca zbiorowa. Bruksela-Londyn-Genewa 1972, s. 270.

⁷ R. B r a n n e r, op. cit.; A. v a n E u w u n d J. M. P l o t z e k: *Die Handschriften der Sammlung Ludwig*. Köln 1982 s. 89-93; *Liber Librorum...*, s. 270-275.

Il. 2. *Biblia sacra*. Ornament zoomorficzny, inicjał T.

Bibl. Kórnicka, BK 4, k. 255.

Fot. J. Sieczkowski.

Obok świetnych warsztatów, z których pochodziły dzieła o najwyższej klasie artystycznej, wyróżniające się subtelnym zestawem barw, giętkością linii, pełnymi gracji postaciami oraz swobodą i inwencją w kształtowaniu kompozycji i doborze tematów, istnieje także wiele drobnych pracowni, które zajmują się niejako „produkcją” masową. Powszechnie stosowane wzorniki pozwalają wprowadzać do rękopisów nieskomplikowane formy dekoracji, a także określone, proste schematy ikonograficzne przedstawień⁸. Biblia kórnicka jest więc niewątpliwie dziełem jednej z tych drobnych, paryskich pracowni. Nie jest też jedynym egzemplarzem tego typu zachowanym w Polsce⁹.

O ile jednak zestawienie Biblii kórnickiej z innymi bibliami francuskimi pozwala jednoznacznie określić ją jako dzieło drobnego warsztatu paryskiego, o tyle ściśle datowanie wydaje się znacznie trudniejsze. Biblia kórnicka nie należy do dzieł o wysokim poziomie artystycznym. Tymczasem tylko w zabytkach wysokiej klasy artystycznej można stosunkowo wyraźnie prześledzić zasadnicze przemiany stylistyczne epoki pozwalające ściśle datować obiekt. Biblia kórnicka mieści się na uboczu nurtu,

⁸ R. Branner, op. cit., s. 15-21.

⁹ Biblie francuskie w zbiorach polskich opisuje Z. Ameisenowa: *Rękopisy i pierwodruki iluminowane Biblioteki Jagiellońskiej*. Wrocław-Kraków 1958, s. 70-73. W zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu znajdują się dwie biblie (-sygn. IQ 1 oraz IQ 3); wymienia je E. Kloss: *Die Schlesische Buchmalerei des Mittelalters*. Berlin 1942, s. 37; jedna biblia francuska znajduje się także w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu (*Biblia Sacra* nr 34).

Il. 3. *Biblia sacra*. Judyta z Holofernelem, inicjał A.
Bibl. Kórnicka, BK 4, k. 260v.
Fot. J. Sieczkowski.

który wyraźnie odzwierciedla cały proces przemian jakim podlegają wszystkie elementy stanowiące o stylowym wyrazie dzieła.

Miniatury wypełniające karty Biblii kórnickiej wykonywane były masowo w oparciu o stale powielane schematy. Dlatego też wyznaczenie dokładnego czasu powstania Biblii tylko na podstawie analizy stylistycznej miniatur wydaje się niemożliwe. Należy zatem potraktować zabytek jako jednolitą całość, na którą składają się zarówno miniatury i sposób ich wkomponowania w kartę, dobór tematów przedstawień, jak również rodzaj zastosowanego pisma. Analiza tych elementów pozwoli na stosunkowo dokładne datowanie zabytku.

Analiza stylistyczna i ikonograficzna miniatur przemawia za wczesnym datowaniem. Sposób komponowania postaci, szaty, gesty i układy figur, dominująca rola kreski i płaskiej, jednolitej plamy barwnej wskazują, że ilustracje Biblii kórnickiej w niewielkim stopniu odbiegają od stylu dekoracji z pierwszej połowy XIII w. Zarówno krągłe, pozbawione strzelistości formy inicjałów jak również kompozycje figuralne, ornamenty zoomorficzne i plecionki sprawiające wrażenie wyciętych i nałożonych na kartę, mają jeszcze wiele cech dekoracji romańskiej. Związki z romańskim malarstwem miniaturowym zdradza też system zdobienia poszczególnych stron oraz relacje zachodzące między tekstem a dekoracją. Nie ma tutaj charakterystycznego

Il. 4. *Biblia Sacra*. Dawid, inicjał E. Bibl. Kórnicka, BK 4, k. 304.

Fot. J. Sieczkowski.

dla gotyku dążenia do objęcia całej strony rękopisu skomplikowanym ornamentem, który stapia się w harmonijną całość z tekstem. Jednocześnie jednak funkcjonują elementy znamionujące dekorację gotycką: na laskach inicjałów i długich „wypustkach” biegnących wzdłuż marginesów pojawiają się schodkowe zygzaki, perełki, kropki i linie faliste. Występują też filigrany. Ten sposób zdobienia, tak powszechny w rękopisach francuskich od XIII do XV w., na kartach Biblii kórnickiej nie rozwinął się jeszcze w szerokie, skomplikowane formy. Występują zaledwie nieśmiałe próby podejmowane niewprawną ręką; dalekie echo tego, co rozwinęło się tak bujnie w najdoskonalszych iluminowanych rękopisach gotyckich.

Tak więc miniatury w Biblii kórnickiej – chociaż silnie osadzone jeszcze w tradycji romańskiej i bliskie stylowi dekoracji z pierwszej połowy XIII w. – ujawniają już pewne elementy gotyckie.

Dalszych wskazówek co do datowania rękopisu dostarczają pojawiające się w nim motywy ikonograficzne. Zamieszczone w „Psalterzu” scena „Pomazania Dawida” (karta 301) oraz „Trójca Św.” (karta 311), należą do tematów wprowadzonych do paryskich biblii w połowie XIII w.¹⁰ Nowe motywy ikonograficzne występowały najwcześniej w dziełach warsztatów przodujących, zatrudniających biegłych artystów, wyróżniających się oryginalnością, indywidualnością i swobodą twórczą. Kiedy nowe motywy utrwaliły się, zaczęły stanowić model dla warsztatów mniejszych, bardziej tradycyjnych i tworzących na użytek szerszego kręgu odbiorców. Trudno określić jak długo trwał taki proces utrwalania i dalszego upowszechniania nowych schematów ikonograficznych. Wydaje się jednak, że do dzieł mniejszych warsztatów paryskich trafiły one dopiero po połowie XIII w. Zatem styl miniatur i ikonografia wskazują,

¹⁰ A. van E u w und J. M. Plotzek, op. cit., s. 80-98.

Il. 5. *Biblia Sacra*. Trójca Św..
inicjał D.
Bibl. Kórnicka, BK 4, k. 310v.
Fot. J. Sieczkowski.

że Biblia kórnicka mogła powstać najwcześniej po połowie XIII w., w trzeciej ćwierci stulecia. Datowanie takie należy jednak traktować jako punkt wyjścia dla dalszego uściślenia czasu powstania, którego podstawą będzie uważne zbadanie pisma. Jest ono bowiem w przypadku tego rękopisu decydującym elementem datującym.

Tekst Biblii kórnickiej pisany jest drobną perełkową minuskułą gotycką (-tzw. typ textua latina lub littera Parisiensis)¹¹. W piśmie pojawiają się jeszcze formy okrągłe, ale ma ono już całkowicie gotycki charakter. W sposobie pisania liter widać wyraźną tendencję do wydłużania oraz ostrego kończenia i łamania form. Litery inicjałów rozciągają się wzdłuż marginesów dążąc do objęcia całej karty. Cechy te pozwalają określić czas powstania Biblii na ostatnią ćwierć XIII w.¹²

¹¹ Na temat formowania się i ewolucji gotyckiej minuskuły zob. Wł. Semkowicz: *Paleografia łacińska*. Kraków 1951, s. 346-349.

¹² Materiały porównawcze w: *Nomenclature des écritures livresques du IXe au XVIe siècle*. Sous réd. B. B i-
schoff, G. J. Lieftinck, G. Battelli. Paris 1953; F. Steffens: *Lateinische Paleographie*.
Berlin 1971; A. Destres: *Lapetia*. Paryż 1934; J. Kirchner: *Scriptura latina libraria saeculo XII
usque ad finem mediæaevi LXXXVIII*. München 1955. Identyczna forma pisma występuje we fragmencie

Stosunkowo archaiczne formy miniatur, których styl i schematy ikonograficzne wiążą się raczej z 3 ćwiercią XIII w., łatwo dają się wytłumaczyć, jeśli zostanie uwzględniony charakter pracowni i obowiązujące w niej zasady organizacji pracy. Skryptorium stanowiło całkowicie odrębny „organizm”. Skryptor nie miał żadnego wpływu na ilustrację. Pozostawiano mu jedynie wskazówki dotyczące rozmieszczenia tekstu na karcie. Skryptoria paryskie zatrudniały pisarzy kształconych w miejscowym środowisku uniwersyteckim. Zatem kształt liter odpowiadał współczesnym tendencjom rozwoju pisma. Natomiast warsztat malarski opierał pracę na dawnych, uparcie powielanych schematach. Z jednej strony wynikało to ze stosunkowo małych umiejętności iluminatorów, z drugiej zaś – podyktowane było koniecznością szybkiego tempa pracy. Korzystano więc ze wzorów prostych i dobrze znanych, szeroko rozpowszechnionych przez wzorniki. Sprzyjało to umacnianiu tendencji zachowawczych w kręgu małych warsztatów paryskich, które wszelkie przemiany stylowe i nowości ikonograficzne przyjmowały niechętnie i powoli.

Kończąc rozważania na temat pochodzenia i czasu powstania Biblii ze zbiorów Biblioteki Kórnickiej należałoby jeszcze zastanowić się w jaki sposób biblia francuska mogła trafić do Wielkopolski. Wiadomo, że przechowywana była pierwotnie w klasztorze cystersów w Łeknie (później w Wągrowcu) a ok. 1818 r. nabył ją Tytus Działyński¹³. Najbardziej prawdopodobne wydaje się przypuszczenie, że została zakupiona dla biblioteki klasztornej przez któregoś z mnichów będących w Paryżu lub nawet tam studiującego. Wiek XIII jest okresem ważnych zmian zachodzących wewnątrz zakonu cystersów. Zerwanie z początkową izolacją i nawiązanie wielostronnych kontaktów ze środowiskiem pozakongregacyjnym sprawiło, że cystersi zaczęli aktywnie uczestniczyć w bujnym życiu umysłowym epoki. Mnisi podejmowali także studia w Paryżu, gdzie od 1244 r. działało Kolegium św. Bernarda¹⁴. Cystersi studiujący w Paryżu stali się świadkami ważnych dyskusji teologicznych, które toczyły się w kręgu Uniwersytetu Paryskiego w związku z korektą tekstu biblij¹⁵. Powszechne zainteresowanie tą tematyką sprawiło, że wiele francuskich biblij trafiło także do klasztorów cysterskich, tym bardziej, że bogate dekoracje figuralne rękopisów będące wyraźnym zaprzeczeniem pierwotnych reguł dotyczących zdobienia ksiąg, nie stanowiły już w XIII w. żadnej przeszkody¹⁶. O tym, że cystersi kupowali francuskie biblie dla swoich bibliotek, świadczy zachowana wzmianka z 1292 r. o kupnie biblij paryskich dla cysterskich klasztorów z terenów Czech¹⁷. Znany jest także egzemplarz biblij francuskiej zakupiony dla klasztoru cysterek w Marquette¹⁸. Również biblioteki cystersów śląskich miały w swoich zbiorach bib-

zamieszczonym w *Nomenclature des écritures livresques*..., op. cit., s. 20, il. 18 – tekst ten datowany jest na r. 1283; także w *Komentarzu do Czterech Ksiąg Sentencji Piotra Lombarda* Tomasza z Akwinu dat. na r. 1283, jedna z kart tego dzieła zamieszczona jest w F. Steffens: *Lateinische Paléographie*, op. cit., s. 104, karta 98.

¹³ J. Zathej, op. cit., s. 25.

¹⁴ K. Białoskórska: *Kierunki ewolucji architektury cysterskiej w XIII w.* [W:] *Sztuka i ideologia XIII w.* Warszawa 1974, s. 38-39.

¹⁵ R. Branner, op. cit., s. 16.

¹⁶ K. Białoskórska, op. cit., s. 49.

¹⁷ J. Krasa: *Nastenna a knizne malba 13 století v českých zemích. Umeni doby posledních Premyslovců*. Praha 1982, s. 26.

¹⁸ A. van Eeuw und J. M. Plotzek, op. cit., s. 90.

Il. 6. *Biblia Sacra*. Św. Jan Ewangelista.
inicjał I.
Bibl. Kórnicka, BK 4, k. 554v.
Fot. J. Sieczkowski.

lie francuskie¹⁹. Biblie francuskie trafiające do bibliotek klasztornych były więc jednym z przejawów powszechnej troski o utrzymanie wysokiego poziomu wiedzy i włączenia się cystersów w nurt życia umysłowego przodującego środowiska kulturalnego trzynastowiecznej Europy. Te istotne przemiany w życiu zakonu cysterskiego nie mogły ominąć klasztoru w Łeknie – najstarszego w Wielkopolsce²⁰. Biblia francuska ze zbiorów Biblioteki Kórnickiej jest tego dowodem i stanowi jeden z wielu śladów kontaktów średniowiecznej Wielkopolski z kulturą Europy Zachodniej.

¹⁹ Dotyczy to dwóch francuskich biblii przechowywanych w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu oznaczonych sygnaturami IQ1 i IQ3. Mają one na pierwszej karcie napis wskazujący na ich pochodzenie z Henrykowa.

²⁰ Na temat fundacji i dziejów klasztoru w Łeknie pisze Z. Błażkiewiczówna: *Fundacje i pierwotne uposażenie klasztoru cystersów w Łeknie*. [W:] „Sprawozdania PTPN” 8: 1934 nr 3; zob. także *Dzieje Wielkopolski*. T. 1. Poznań 1969, s. 335-336.

THE 13TH CENTURY FRENCH BIBLE IN THE KÓRNIK LIBRARY

Summary

The Bible in the collection of the Kórník Library (sign. IA4) is an illuminated small size (155 mm x 104 mm) manuscript produced in the circle of the so-called small Paris workshops. The analysis of the handwriting (small pearl Gothic minuscule, the so-called *littera Parisiensis*) and iconographic motives (the anointment of David and the Holy Trinity) allow to date the Bible back to the last quarter of the 13th century. The manuscript is embellished with miniatures of figural compositions and floral ornaments which fill the inside of the initials; also characteristic are "edgings" which spread along the margins and have fantastic zoomorphic forms and filigrees.

Simplicity of form is characteristic for the miniatures which are shaped first and foremost by a distinct cantour which together with low level craftsmanship decides about conciseness and flatness of the whole composition. Their iconographic foundation was based on the current schemes typical for the so-called small Paris workshops. Artistic level of manuscripts created in the circle of these workshops is much lower than the one of richly ornamented and expensive books of court workshops.

Paris workshops specializing in the Bible mass production found purchasers in the whole Europe. Remarks on buying copies of the Paris Bible for the libraries of Cysterian cloisters in France and Bohemia are preserved. Therefore, it can be assumed that the Kórník Bible, which is not the only monument of this type in Poland, is a proof of Wielkopolska's (Great Poland) direct relations with cultural and intellectual centres of Europe of that time.